

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
QARSHI MUHANDISLIK IQTISODIYOT INSTITUTI

“IQTISODIYOT” FAKULTETI

“Moliya” ta’limyo‘nalishi

M-263 guruh talabasi Yuldoshev Boburning

“Moliya” fanidan yozgan

REFERAT

Bajardi:

B.Yuldoshev

Qabulqildi:

Z. Ro‘ziyev

Qarshi- 2015

MAVZU: MOLIYA TIZIMI

REJA:

KIRISH

1. Moliya tizimining sohalari va bo'g'inlari.
2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi moliya tizimining mustaqil sohasi.
3. Notijorat asosda xo'jalik yuritishning asosiy xususiyatlari.
4. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar davlat moliya tizimining bo'g'inlari.

KIRISH

Jahon iqtisodiyoti globallasuvi, mamlakatlarning o‘zaro integratsiyalashuvi va xalqaro ixtisoslashuvning kuchayishi har bir milliy iqtisodiyot oldiga ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot tannarxini pasaytirish va jahon bozorida munosib o‘rin egallash vazifasini qo‘ymoqda. Yurtboshimiz Islom Karimov ta’kidlaganidek, «Bugungi kunda dunyoning turli mintaqalarida shiddat bilan sodir bo‘layotgan jarayonlar va, birinchi navbatda, qarama-qarshiliklarning kuchayib borayotgani, jahon bozorlaridagi vaziyatning tez o‘zgarayotgani, hali-beri davom etayotgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va uning oqibatlari, dunyoning ko‘plab davlatlarida investitsiya faolligining susayishi va o‘sish sur‘atlarining pasayishi mamlakatimiz iqtisodiyotiga ham o‘zining salbiy ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi, albatta»¹. Shu boisdan, mamlakatimizda moliya sektorini barqarorlashtirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlarni izchillik bilan amalga oshirish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining yuqori sur‘atlarda o‘sishi barcha mavjud imkoniyatlarning safarbar qilinayotganligi hamda o‘zini oqlagan islohotlar strategiyasining izchil davom ettirilayotganligi hisobiga ta’minlanmoqda. Xususan:

- xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, biznes yuritish, mahalliy va xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish uchun zarur sharoit va qulay muhit yaratish borasida aniq chora-tadbirlarning amalga oshirilishi;

- sanoatni rivojlantirish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash, yuqori texnologiyali va zamonaviy ishlab chiqarish obektlarini ishga tushirish, ushbu sohada keng qamrovli investitsion dasturlarning izchillik bilan amalga oshirilishi;

¹Karimov I.A. 2015 yilda iqtisodiyotimizda tub tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, modernizatsiya va diversifikatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish hisobidan xususiy mulk va xususiy tadbirkorlikka keng yo‘lochib berish – ustuvor vazifamizdir. – T.: “O‘zbekiston”, 2015. 71 b.

– iste'mol tovarlari ishlab chiqarish hajmini tubdan oshirish, bunda sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish ko'lamining yanada kengaytirilishi;

– banklarning kapitallashuvi, likvidligi va resurs bazasini yanada mustahkamlash hamda ularning investitsion faolligini yanada oshirishga qaratilgan izchil va aniq maqsadli chora-tadbirlarning amalga oshirilishi;

– ijtimoiy sohani rivojlantirish, aholi bandligi va real daromadlarining oshishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi iqtisodiyotning yuqori sur'atlarda o'sishiga zamin yaratmoqda.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida mamlakat moliya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini chuqur tadqiq etishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar olib borish, jumladan, ilmiy-amaliy anjumanlar o'tkazish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlariga erishish va uning uzluksizligini ta'minlashda moliya sektorining rivojlanishi muhim o'rin tutadi.

1. Moliya tizimining sohalari va bo'g'inlari.

Amaliy ish jarayonida turli pul fondlaridan shakllanadigan va foydalaniladigan moliyaviy munosabatlarning turli sohalari majmuiga moliya tizimi deyiladi. Unga boshqacha ta'rif berish ham mumkin: davlat va korxonalarning pul fondlarini shakllantirish, taqsimlash va foydalanish borasidagi shakl va metodlar tizimiga moliya tizimi deyiladi. "Moliya tizimi" tushunchasi keng ma'nodagi "moliya" tushunchasining taraqqiyoti natijasidir. Mamlakatda bozor islohotlarining amalga oshirilishi va mohiyatiga ko'ra butunlay yangi bo'lgan iqtisodiy va moliyaviy siyosatning hayotga tatbiq etilishi moliya tizimining sohalariga va bo'g'inlariga nisbatan obektiv ravishda yangichayondashuvni taqozo etdi. Unga muvofiq ravishda, dastlab, moliya tizimi quyidagi ikki sohaga bo'linadi²:

- davlat moliyasi va mahalliy moliya;
- xo'jalik yurituvchi subektlar moliyasi.

O'z navbatida, moliya tizimining har bir sohasi pul fondlari va daromadlarni shakllantirishning aniq shakllari va metodlariga bog'liq ravishda bir necha bo'g'inlardan tashkil topadi. Masalan, davlat moliyasi va mahalliy moliya quyidagi bo'g'inlardan iborat bo'lishi mumkin:

- davlat byudjeti;
- maqsadli nobyudjet fondlari;
- davlat krediti.

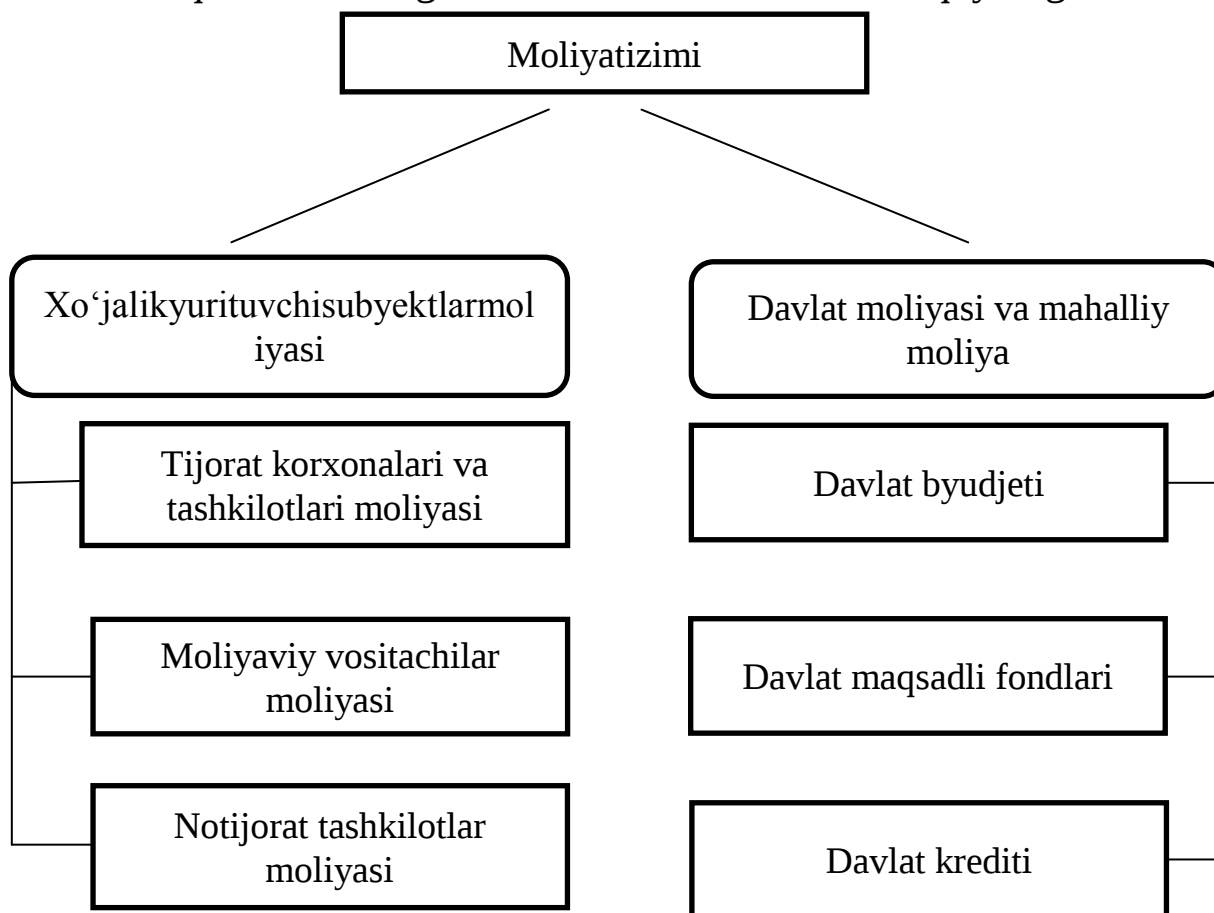
Shuningdek, xo'jalik yurituvchi subektlar moliyasi quyidagi bo'g'inlardan iborat:

- tijorat korxonalari va tashkilotlari moliyasi;

²A.V.Vahobov, T.S.Malikov. Moliya. Toshkent, "Noshir", 2011

- moliyaviy vositachilar moliyasi;
- notijorat tashkilotlari moliyasi.

Yuqorida keltirilganlarni chizmalı ko‘rinishda quyidagicha ifodalash mumkin:

1.1-chizma. Moliya tizimining sohalari va bo‘g‘inlari.

Moliya tizimining alohida sohalari va bo‘g‘inlarga bo‘linishi YAIMni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlashda, daromadlarni shakllantirish va ulardan foydalanishda iqtisodiy munosabatlar subektlarining bir-birlaridan farqli ravishda ishtirok etishi bilan belgilanadi.

Moliya tizimining har bir sohasi va bo‘g‘iniga pul fondlari va daromadlarini shakllantirish va ulardan foydalanishning o‘ziga xos shakllari va metodlari

tegishlidir. Masalan, korxonlar moliyasi moddiy ishlab chiqarishga, YAIMni yaratishga, uni korxonalar o'rtasida taqsimlashga va YAIM bir qismining byudjet va byudjetdan tashqari jamg'arma fondlariga qayta taqsimlashga xizmat qiladi. Davlat byudjeti orqali resurslar davlatning markazlashtirilgan fondiga jalb qilinadi va ular iqtisodiy mintaqalar, tarmoqlar va aholining ijtimoiy guruhlar o'rtasida qayta taqsimlanadi.

Moliya tizimi "Davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida Davlat byudjeti o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- respublika byudjeti;
- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar.

O'z navbatida, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjeti hamda Qoraqalpog'iston Respublikasiga bo'ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlaridan tarkib topadi. Viloyatning byudjeti esa viloyat byudjetini va viloyatga bo'ysunuvchi tumanlar va shag'arlar byudjetlarini o'z ichiga oladi. Shuningdek, tumanlarga bo'linadigan shaharning byudjeti shahar byudjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlaridan iborat. Va nihoyat, tumanga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan tumanning byudjeti tuman byudjetidan va tumanga bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetidan tashkil topadi.

Hozirgi sharoitda Davlat byudjeti o'z oldida turgan quyidagi muammolarni hal etishi kerak:

- daromadlar asosini mustahkamlash zaminida byudjet defitsitining darajasini kamaytirish;
- mamlakat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari bo'yicha byudjet xarajatlarini restrukturizatsiya qilish;
- byudjet yordamida tartibga solish mexanizmini takomillashtirish;

- byudjet assignovaniyalaridan samarali foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish.

Davlat maqsadli fondlari (nobyudjet fondlar yoki byudjetdan tashqari fondlar) oldindan belgilangan ma'lum muddatlarda tuzilishiyoki doimiy ravishda mavjud bo'lishi mumkin. Bu fondlarning vujudga kelishi Davlat byudjetining qabul qilinishiyoki qabul qilinmasligidan qat'iy nazar mablag'lar maqsadli manbaining zarurligi bilan belgilanadi. Birinchi navbatda, bu ijtimoiy ta'minot, tekin sog'liqni saqlash, ishsizlikni kamaytirish va boshqa xuddi shunday bir qancha muhim ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga tegishlidir. Bu fondlar mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish davlat tomonidan o'ziga xos bo'lgan shakllar va metodlar yordamida amalga oshiriladi. Shuning uchun ham ularni moliya tizimining "Davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida ajratilishi maqsadga muvofiqdir.

Mablag'lardan foydalanishning maqsadli yo'naltirilganligi belgisi bo'yicha davlat maqsadli fondlarini quyidagi ikki guruhga birlashtirish mumkin:

- ijtimoiy yo'nalishga ega bo'lgan davlat maqsadli fondlari (nobyudjet fondlar yoki byudjetdan tashqari fondlar) ;
- tarmoqlararo va tarmoq xarakteriga ega bo'lgan davlat maqsadli fondlari (nobyudjet fondlar yoki byudjetdan tashqari fondlar).

Ayrim hollarda hududiy yo'naltirilgan (mo'ljallangan) davlat maqsadli fondlari (byudjetdan tashqari fondlar) tashkil qilinishi mumkin.

Davlat maqsadli fondlari moliya tizimi "Davlat moliyasi va mahalliy moliya" sohasining alohida bo'g'ini sifatida quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- Respublika yo'l fondi;

- O‘zbekiston Respublikasi Davlat mulkini boshqarish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasining maxsus hisob varag‘i;
- Ish bilan ta‘minlashga ko‘maklashuvchi davlat fondi;
- O‘zbekiston Respublikasi byudjetdan tashqari pensiya fondi.

Davlat maqsadli fondlarida katta miqdordagi mablag‘lar to‘planganligi sharoitida davlat moliyaviy nazoratining susayishi bu mablag‘lardan samarasiz foydalanishga va turli-tuman su‘iste‘mol holatlari sodir bo‘lishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun ham davlat moliyaviy resurslaridan foydalanish ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida ularni Davlat byudjetiga jamlash (konsolidatsiya qilish) maqsadga muvofiqdir. Bunda jamlangan fondlarning maqsadli yo‘nalishi o‘zgartirilmasdan saqlanib qolishini ta‘minlash lozim.

Davlat krediti moliya tizimi “Davlat moliyasi va mahalliy moliya” sohasining o‘ziga xos bo‘g‘ini hisoblanadi. Uning o‘ziga xosligi davlatning markazlashtirilgan fondlariga mablag‘larni jalb qilishbo‘yicha moliya-kredit munosabatlariga doir alohida shaklidan iborat. Bunda davlat, asosan, mablag‘larni qarzga oluvchi va shuningdek, kreditor va garant (kafil) sifatida ham maydonga chiqadi.

Davlat kreditida miqdoriy jihatdan mablag‘larni qarz oluvchi sifatida davlat faoliyati ustunlik qiladi. Davlatning kreditor sifatidagi operatsiyalari, ya‘ni davlat yuridik va jismoniy shaxslarga ssudalar taqdim qilganda yoki kafil bo‘lganda, ancha tor bo‘ladi. Shunga qaramasdan, bozor iqtisodiyoti sharoitida byudjetdan moliyalashtirish ham qaytaruvchanlik va to‘lovchanlik (haq asosida) sharti bilan amalga oshirilsa, keng rivoj topishi mumkin.

Hozirgi sharoitda davlat kreditining zarurligi davlat xarajatlari davlat o‘z daromadlari bazasini kengaytirish imkoniyatlariga nisbatan yuqori sur‘atlarda o‘sishi bilan bog‘liq. Bu narsa byudjet defitsiti sharoitida rejalashtirilgan byudjet xarajatlari

qoplanishini ta'minlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida pul-kredit va moliyaviy siyosatlarning bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda amalga oshirilishi moliya tizimining "Davlat moliyasi va mahalliy moliya" bo'g'ini to'g'risidagi an'anaviy tasavvurlarni kengaytirishi va zamonaviy talablarga muvofiq ravishda Markaziy bank tizimini ham uning tarkibiga qo'shishni taqazo etadi.

2. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlar moliyasi moliya tizimining mustaqil sohasi.

Xo'jalik yurituvchi subektlar moliyasi moliya tizimining mustaqil sohasidir. Uni boshqacha nomda mulkchilikning turli shaklidagi korxona va tashkilotlari moliyasi deb ham atash mumkin. Moliya tizimining ana shu sohasida daromadlarning asosiy qismi shakllanadi va ular, ohir-oqibatida davlat tomonidan o'rnatilgan qoidalarga muvofiq ravishda qayta taqsimlanib, barcha darajadagi byudjetlar va nobyudjet fondlarining daromadlarini shakllantiradi. Bir vaqtning o'zida moliyaviy mablag'larning katta qismi to'g'ridan-to'g'ri byudjetdan moliyalashtirish, byudjet ssudalari va davlat kafolatlari shaklida korxonalarining joriy va investitsion faoliyatlarini moliyalashtirishga yo'naltirishi mumkin.

Yuqorida qayd etilganidek, moliya tizimining bu sohasi tijorat korxonalari va tashkilotlari moliyasi, moliyaviy vositachilar moliyasi va notijorat tashkilotlar moliyasi kabi bo'g'inlardan tashkil topadi. Bu guruhga kiruvchi xo'jalik yurituvchi subektlarning moliyaviy munosabatlari tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish, daromadlar va xarajatlarni shakllantirish, mulkka egalik qilish, o'z zimmalariga olgan majburiyatlarini bajarish shakllariga bog'liq ravishda o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarga egadir. Bir vaqtning o'zida, tijorat korxonalari va tashkilotlari moliyasi muhim ahamiyat kasb etib, aynan shu yerda moliyaviy resurslarning asosiy qismi shakllantiriladi. Mamlakatning umumiy moliyaviy holati ana shu korxonalar moliyasidagi ahvol bilan belgilanadi.

Bozor munosabatlari sharoitida korxonalar o'zlarining faoliyatlarini tijoriy hisob asosida amalga oshiradilar. Unga muvofiq ravishda ularning

xarajatlari o'z daromadlari hisobidan qoplanishi kerak. Mehnat jamoalari ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishning asosiy manbai foyda hisoblanadi.

Bu soha korxonalari real ravishda moliyaviy mustaqillikka ega, mahsulotni sotishdan olingan tushumni ularning o'zi mustaqil ravishda taqsimlaydi, o'zlarining ixtiyoriga ko'ra foydadan foydalanadilar, ishlab chiqarish va ijtimoiy fondlarni shakllantiradilar, moliyaviy bozorning resurslaridan – bank kreditlari, obligatsiyalar emissiyasi, depozit sertifikatlari va moliyaviy bozorning boshqa instrumentlaridan foydalangan holda investitsiyalashtirish uchun zarur bo'lgan mablag'larni qidirib topadilar.

Korxonalar davlatning har xil aralashuvidan ozod qilingan, shu bilan birgalikda, ishning iqtisodiy va moliyaviy natijalari uchun ularning mas'uliyati ham keskin oshirilgan.

Bir vaqtning o'zida mamlakatning xo'jalik tizimi murakkab tuzilmadan iborat bo'lib, aralash iqtisodiyot sifatida faoliyat ko'rsatadi. Uning tarkibida foyda olishga qaratilgan biznes sohasi bilan bir qatorda iqtisodiyotning boshqa sektorlari ham mavjudki, ularning faoliyati ijtimoiy farovonlikka erishishga yo'naltirilgan. Bularning tarkibiga davlat sektoridan tashqari ba'zi mamlakatlarda katta miqyoslarga ega bo'lgan va nisbatan yuqori sur'atlarda o'sib borayotgan notijorat sektori ham kiradi. Hozirgi sharoitda notijorat sektori tashkilotlarining yuqori sur'atlarda tez o'sib borayotganligi, bir tomondan, jamiyatni demokratlashtirish siyosiy jarayonlarining rivojlanishi va ikkinchi tomondan, bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilganligi (bu narsa bizning mamlakatimiz uchun muhim belgidir) bilan bog'liq.

3. Notijorat asosda xo'jalik yuritishning asosiy xususiyatlari.

Notijorat tashkilotlari yuridik shaxs bo'lib, foyda olish ularning asosiy maqsadi emas va ularda olingan foyda ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanmaydi. Ularning qatoriga ijtimoiy, xayr-ehson, madaniy, ma'rifiy, ilmiy, boshqaruv, sog'liqni muhofaza qilish, jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, fuqarolar va tashkilotlarning qonuniy manfaatlarini hamoya qilish, qarama qarshiliklar va ziddiyatlarni yechish, yuridik xizmatlar ko'rsatish va shunga o'xshash boshqa maqsadlarga erishish uchun tashkil etilgan tashkilotlar kiradi. Notijorat tashkilotlari oldiga qo'yilgan maqsadlar xilma xil bo'lganligi uchun bu sektorning ham juda keng va rang-barang bo'lishi tabiiydir. Notijorat sektorning bir guruh korxonalari, asosan, o'z a'zolarining iqtisodiy manfaatlariga, ma'lum toifadagi shaxslarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Iqtisodiyotning bu sektori, odatda, davlat sektorining birinchi, tijoratsektorining ikkinchi ekanligi inobatga olingan holda uchinchi sektor deb ham yuritiladi.³

Turli mamlakatlar iqtisodiyotida tarixiy an'analar va iqtisodiy taraqqiyot bosqichlariga muvofiq ravishda notijorat sektor faoliyatining ko'lamini bir-biridan farq qiladi. Biroq, bir necha miqdoriy tavsifnomalarning (ko'rsatkichlarning) tahlili, yaxlit olinganda, bu sektorning taraqqiy topayotganligidan dalolat beradi. Ana shunga o'xshash tavsifnomalarga (ko'rsatkichlarga) quyidagilarni kiritish mumkin:

- **notijorat tashkilotlarning soni.** Yevropa mamlakatlarida har 1000 kishiga 4 ta notijorat tashkiloti to'g'ri keladi. Finlyandiya

³AQSHkattayoshdagiaholisiningtaxminan 54% ixtiyoriyishlargahaftasiga 4 soatni, BuyukBritaniyadaaholiniing 30 % ixtiyoriyxizmatlargahaftasiga 1,1 soatni, Kanadadakattayoshdagiaholiniing 27% shundayishlargahaftasiga 3,7 soatnisarf qilishadi.

shuma'noda rekordchi hisoblanib, bu yerda har 1000 kishiga 21 tadan to'g'ri keluvchi notijorat tashkilotlari mavjud. Bu ko'rsatkichning darajasi Rossiyada 3,3 ga tengdir;

- **notijorat tashkilotlari ta'minlaydigan aholining bandlilik darajasi.** Bu tashkilotlar, ma'lum ma'noda, muhim ish beruvchilar bo'lib hisoblanadi. Hozirgi paytda bu sektorda ishchi kuchining o'rtacha 3,4 foizi ishlaydi. (Vengriyada – 1 foizdan boshlab, AQShda – 7 foiz). Notijorat tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi iqtisodiyotning boshqa sektorlarida faol ravishda qo'shimcha ish o'rinlari yaratilishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu tashkilotlar tovarlar va xizmatlarni sotib oluvchilar bo'lganligi uchun, oxir oqibatda, bu narsa tadbirkorlik faoliyati yuksalishiga olib keladi;

- **notijorat tashkilotlarining operativ xarajatlari.** Bu ko'rsatkich Yalpi milliy mahsulotning o'rtacha 3,5 foizini tashkil etadi.(Vengriyada – 1,2%, AQShda – 6,3%). Rossiyada bu raqam 2 foizga tengdir.

Hozirgi sharoitda notijorat sektor katta iqtisodiy salohiyatga ega bo'la borib, bu yerda moliyaviy va inson resurslarining sezilarli qismi to'planmoqda va u zamonaviy bozor munosabatlari tizimida muhim ish beruvchiga aylanib bormoqda.

Notijorat asosda xo'jalik yuritishning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- faoliyatning foyda olishga emas, balki ma'lum bir missiyaga erishishga yo'naltirilganligi;
- e'lon qilingan maqsadlarga erishish uchun olingan foydadan vosita sifatida foydalanish;

- bozor xo‘jaligining iqtisodiy samaradorligi va faoliyatning ijtimoiy samaradorligini birgalikda qo‘shib olib borish.

Notijorat tashkilotlari faoliyatining moliyaviy manbalarini quyidagi besh asosiy guruhga ajratish mumkin:

- byudjet assignovaniyalari (byudjetdan ajratmalar);
 - tovarlar, ishlar va xizmatlarni realizasiya qilishdan olingan tushum;
 - aksiyalar, obligasiyalar, boshqa qimmatli qog‘ozlar va omonatlar bo‘yicha olinadigan daromadlar;
 - notijorat tashkilotning mulkidan, notijorat tashkilotlarining yordami asosida tuzilgan xo‘jalik jamiyatlarining faoliyatidan olinadigan daromadlar;
- tijorat tuzilmalari va xususiy shaxslarning xayriyalari (homiyluk yordamlari);
 - ta’sischilardan doimiy ravishda va bir vaqtning o‘zida tushib turishi mumkin bo‘lgan tushilmalar;
 - qonun bilan ta’qiqlanmagan boshqa tushilmalar, masalan, ko‘ngillilarning mehnat sarflari, resurslarni jalb qilish bo‘yicha o‘tkazilgan tadbirlar (lotereyalar, auksionlar, ko‘ngilxushlik, madaniy, sport va boshqa ommaviy tadbirlardan)dan kelgan tushilmalar.

Turli mamlakatlarda notijorat tashkilotlarini moliyalashtirish manbalarining tarkibiy tuzilmasi turlichadir. Masalan, ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda xususiy xayriyalarning miqdori 1 foizdan (Yaponiyada) 20 foizgacha (AQShda) tebranadi va o‘rtacha 11 foizni tashkil etadi. Hukumat ajratmalarining salmog‘i esa 26 foizdan

(Germaniya) 71 foizgacha bo'lib, uning o'rtacha darajasi 48 foizga tengdir. Notijorat tashkilotlarining o'zlari tomonidan ishlab topilgan mablag'larning salmog'i 23 foizdan (Vengriya) 71 foizgacha tebranib, uning o'rtacha darajasi 41 foizdan iboratdir.

Notijorat faoliyatni moliyaviy jihatdan tartibga solishning shakllari, ularning davlat va mahalliy hokimiyat organlari bilan hamkorligi har bir mamlakatning tegishli qonunlari yordamida amalga oshiriladi. Ularni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) va egri (bilvosita) ko'rinishda bo'lishi mumkin.

Notijorat sektorni davlat tomonidan to'g'ri bevosita qo'llab-quvvatlashning uch asosiy shakli mavjud:

- to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) byudjet investitsiyalari;
- hamkorlikda moliyalashtirish;
- davlat ijtimoiy buyurtmasi.

Notijorat sektorni egri (bilvosita) moliyalashtirish shaklidan ham, ya'ni notijorat tashkilotlarini davlat va mahalliy hokimiyat organlari oldidagi to'lovlari va boshqa shunga o'xshash majburiyatlaridan ozod qilish shaklidan ham amaliyotda tez-tez foydalaniladi.

Shuningdek, soliqli imtiyozlar quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'lishi mumkin:

- hadya etuvchilar uchun imtiyozlar;
- homiylik qiluvchi yuridik shaxslar uchun imtiyozlar.

Davlat organlari notijorat tashkilotlarining faoliyatiga aralashish, agar ularning sarflanishi tashkilotning maqsadlariga mos kelayotgan bo'lsa, xarajatlarning yo'nalishiga o'zgartirishlar kiritish huquqiga ega emas.

4. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar davlat moliya tizimining bo'g'inlari.

Rivojlangan xorijiy mamlakatlarning davlat moliya tizimi moliyaviy munosabatlarning quyidagi bo'g'inlaridan iborat:

- Davlat byudjeti tizimi;
- davlat krediti va mahalliy hokimiyat organlari kreditlari, federativ davlatlarda esa – federasiya a'zolarining krediti;
- maxsus nobyudjet fondlar;
- davlat korporasiyalari moliyasi.

Bu davlatlarda byudjet tizimining tarkibiy tuzilmasi, eng avvalo, davlat tuzilishiga bog'liq. Unitar (yagona) davlatlarda byudjet tizimi quyidagi ikki bo'g'indan iborat:

- Davlat byudjeti;
- ko'p sonli mahalliy byudjetlar (shaharlar, okruglar, qishloq okruglari byudjeti).

Mahalliy byudjetlar unitar davlatlarda o'zlarining daromadlari va xarajatlari bilan Davlat byudjeti tarkibiga kirmaydi.

Federativ davlatlarda byudjet tizimi uch bo'g'indan tarkib topgan:

- davlat byudjeti, yoki federal byudjet yoki markaziy hukumat byudjeti;
- federasiya a'zolari byudjetlari (AQShda – shtatlar byudjeti, Kanadada – provinsiyalar byudjeti, GFRda – yerlar byudjeti, Shvesariyada – kantonlar byudjeti va h.k.);
- mahalliy byudjetlar.

Mahalliy byudjetlar o'z daromadlari va xarajatlari bilan federasiya a'zolarining byudjetlariga va ular ham, o'z navbatida, davlat federal byudjeti tarkibiga kirmaydi.

Rivojlangan yetakchi xorijiy mamlakatlar moliya tizimining yetakchi bo'g'inlaridan biri Davlat byudjetidir. U davlat va o'z-o'zini boshqarish hududiy organlarining funksiyalari va vazifalarini moliyaviy ta'minlashga mo'ljallangan markazlashtirilgan pul mablag'lari fondini shakllantirish va undan foydalanish shaklidan iboratdir.

Davlat byudjeti mamlakatning joriy yildagi asosiy moliyaviy rejasi hisoblanib, qonun kuchiga egadir. U har yili mamlakatning qonunchilik hokimiyat organi – parlament tomonidan tasdiqlanadi. Favqulodda vaziyatlarda (urushlar, iqtisodiy tanazzullar va boshqalar davrida) hukumat Davlat byudjetining mablag'lariga tayanadi va ular yordamida o'sib boruvchi davlat xarajatlarini qoplaydi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlarning Davlat byudjeti ular MDini qayta taqsimlashda asosiy instrumentdir. Moliya tizimining bu bo'g'ini orqali mamlakat MDining 40 foizgacha bo'lgan qismi qayta taqsimlanadi.

Davlat byudjetining asosiy daromadlari soliqlardan iborat bo'lib, ular yordamida byudjet daromadlarining 70 foizdan 90 foizgacha va ayrim davlatlarda undan ham ko'proq qismini shakllantiradi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan xorijiy mamlakatlarda asosiy soliqlar hisoblangan jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, korporasiyalar foydasidan olinadigan soliq, aksizlar, qo'shilgan qiymat solig'i va bojxona bojlari Davlat byudjetiga birlashtirilgan.

Davlat byudjetidan harbiy maqsadlarga mo'ljallangan xarajatlar, iqtisodiyotga aralashuv xarajatlari, davlat apparatini saqlash xarajatlari, ijtimoiy xarajatlar, subsidiyalar amalga oshiriladi va rivojlanayotgan mamlakatlarga kreditlar taqdim etiladi. Bir vaqtning o'zida, Davlat byudjeti mahalliy hokimiyat organlariga, hukumat maxsus fondlariga va davlat korxonalariga subsidiyalar va kreditlar berish orqali mamlakat moliya tizimining barcha bo'g'inlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlardagi ko'pchilik Davlat byudjetlari uchun doimiy ravishdagi byudjet defitsiti xos bo'lib, u davlat zayomlari hisobidan qoplanadi. Davlat zaymlarining muomalaga chiqarilishi davlat qarzining o'sishiga olib keladi. Davlat qarzi oldin chiqarilgan va hozirga paytgacha qaytarilmagan (uzilmagan) barcha davlat zayomlarining foizlari bilan qo'shib hisoblangandagi umumiy summasidan iborat.

Hududiy moliya yetakchi xorijiy mamlakatlardagi moliya tizimining ikkinchi bo'g'inidir. Bu federativ davlatlarda federasiya a'zolarining moliyasi va federasiya a'zolari hamda munitsipalitetlarga tegishli bo'lgan mahalliy byudjetlar, korxonalar moliyasidan iborat.

Federasiya a'zolarining daromadlari to'g'risidagi masala har bir mamlakatda o'ziga xos tarzda yechiladi. Masalan, AQShda shtatlar byudjetlariga egri (bilvosita) soliqlar va eng avvalo, sotuvdan olinadigan soliqlar birlashtirilgan bo'lsa, GFRda asosiy to'g'ri (bevosita) soliqlar bo'yicha tushumlar – aholidan olinadigan daromad solig'i va korporasiyalardan olinadigan foyda solig'i 50:50 foiz nisbatda federal byudjet va yerlarning byudjeti o'rtasida bo'linadi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlar moliya tizimining uchinchi bo'g'inini davlat krediti hisoblanadi. Bu bir tomondan, davlat va

ikkinchitomondan, yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi kredit munosabatlaridan iborat bo'lib, unga ko'ra davlat va boshqaruvning mahalliy organlari, asosan, mablag'larni qarzga oluvchilar sifatida maydonga chiqadi. Davlat zayomlari va mahalliy zayomlar, odatda, byudjet defitsiti mavjud bo'lsa, ya'ni odatdagi daromadlar davlatning xarajatlarini qoplamasa muomalaga chiqariladi.

Mahalliy byudjetlarga ikkinchi darajali ahamiyat kasb etuvchi soliqlar (asosan, mulkiy soliqlar) biriktirilgan. Ijtimoiy maqsadlarga yo'naltiriladigan mablag'larning salmog'i mahalliy byudjetlarda Davlat byudjetiga nisbatan anchayuqori. Bu byudjetlar ham doimiy ravishda defitsitli bo'lib, ular Davlat byudjetidan hukumat kafolati ostida subsidiya va kreditlar yo'li bilan kerakli mablag'larni oladi.

Yetakchi xorijiy mamlakatlar davlat moliyasining muhim bo'g'inlaridan yana biri bu maxsus byudjetdan tashqari fondlardir. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda eng yirik maxsus byudjetdan tashqari fondlar orasida milliy sug'urta fondlari alohida o'rinni egallaydi. Bu fondlar korxona ishchilari va tadbirkorlarning sug'urta badallari hamda Davlat byudjetidan beriladigan dotasiyalar hisobidan tashkil topadi. Milliy sug'urta fondlarining mablag'lari yosh, nogiron va boquvchisini yo'qotgan fuqarolarga pensiyalar to'lashga, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo'qotgani, homiladorligi, ishsizligi va h.k.lar bo'yicha nafaqalar berishga sarflanadi. Bunda mablag'larning asosiy qismi yosh bo'yicha pensiyalarni to'lashga yo'naltiradi. Barcha rivojlangan xorijiy mamlakatlarda pensiyaning miqdori ish haqi va to'langan sug'urta badallari miqdoriga nisbatan belgilanadi.

Masalan, AQShda pensiya ta'minoti tizimi 1935 qabul qilingan qonunga binoan joriy etilgan va bu tizim ba'zi bir o'zgarishlar bilan hozirgacha amal qilib kelayapti. Pensiya ta'minoti tizimi doimiy band bo'lgan yo'llanma ishchilar va o'z-o'zi bilan band shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Temir yo'l tizimida, federal xizmatda, shtatlar va mahalliy hokimiyat organlarida xizmat qilganlar uchun pensiya ta'minotining maxsus tizimi amal qiladi.

Pensiya ta'minoti tizimini moliyalashtirish manbai milliy sug'urta fondi bo'lib, u AQSH federal byudjeti tarkibiga kiradi.

Qarilik bo'yicha pensiya 65 yoshdan (qisqartirilgan miqdorda – 62 – 64 yoshdan) boshlab to'lanadi. Pensiyani olish uchun minimal darajadagi sug'urta stajiga ega bo'lmoq lozim, ya'ni 40 chorak – 10 yil davomida sug'urta badallarini to'lash kerak. Pensiyaning miqdori 22 yoshdan 62 yoshgacha sug'urta qilingan shaxs tomonidan olingan ish haqining o'rtacha miqdoriga nisbatan hisoblanadi (eng kam ish haqi olingan 5 yilni chegirgan holda). Pensiyaning o'rtacha miqdori o'rtacha maoshning 40 foizini, past darajadagi daromadga ega bo'lgan shaxslar uchun esa 60 foizini tashkil etadi. 65-69 yoshlarda pensiya uchun murojaat qilinganda, ana shu narsani rag'batlantirish uchun, pensiyaning miqdori har oyiga 0,5 foizga, ya'ni yiliga 6 foizga oshiriladi. Hayot qiymatining darajasiga muvofiq ravishda pensiya avtomatik ravishda indensasiya qilinadi. Pensionerning qaramog'idagilar uchun qarilik pensiyasining 50 foizi miqdorida qo'shimcha to'lanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vahobov A., Malikov T. Moliya:darslik. – T.: Noshir, 2011. – 712 b.
2. Финанси: учебник для бакалавров / Под ред. М. В. Романовского, О. В. Врублевской. – 3-изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2012. – 590 с.
3. Нешиной А. С. Бюджетная система Российской Федерации: учебник. – 10-изд., испр. и доп. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2012. – 336 с.
4. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik/Toshkent moliya instituti.- Toshkent: “Noshir”, 2012. 391-400 b.
5. Srojiddinova Z.X. O‘zbekiston Respublikasi byudjet tizimi. Darslik. T.: Incom.uz MCHJ- 2010. 17- 44 b.
6. Tuxliev B.K., Qurbonov X.A., Bauetdinov M.J., Bijanova M.B. Davlat byudjeti. O‘quv qo‘llanma.-T: TDIU, 2010. 32-43 b.
7. Srojiddinova Z.X., Byudjetlararo munosabatlar. O‘quv qo‘llanma, – Toshkent, infoCOM.UZ MCHJ, 2010. 5– 88 b.
8. Malikov T., Xaydarov N. Byudjet (tizimi, tuzilmasi, jarayoni). O‘quv qo‘llanma. - T.: Iqtisod-moliya, 2008. 25-30 b
9. Vahobov A., Qosimova G., Jamolov X. Byudjet-soliq siyosati yaxlitligi: O‘quv qo‘llanma. –T: Iqtisod-moliya. 2005, 12-25 b.